

ДИСКУСІЙНІ МАТЕРІЯЛИ

Лариса Азарова

Вінницький державний технічний університет

ДЕЯКІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Лариса Азарова, 2002

У статті розглядаються актуальні проблеми подальшого вдосконалення і впорядкування української науково-технічної термінології; розглядаються також проблеми: поняття терміна, його мотивованість, міжнародність, співвідношення терміна і номенклатурного знака, розмежування поняття “термін” і “професіоналізм”, вплив синонімії на процес функціонування термінолексyki.

In article the urgent problems of the further improvement and classification of the Ukrainian scientific and technical terminology are considered; the problems are considered also: concept of the term, it motivation, internationality, ratio of the term and nomenclature mark, delimitation of concept "term" and "professionalism", influence of synonymy on process of functioning termlexicon.

Україномовна науково-технічна термінологія є одним із провідних чинників національно-культурного відродження України. Вона є своєрідною мовою науки, від чіткості й однозначності якої значною мірою залежить взаєморозуміння науковців, ефективність наукових комунікацій і створення на їх основі програм, підручників. Науково-технічна термінологія становить такий шар лексики, який на сучасному етапі збагачується найінтенсивніше, що є яскравим відображенням розвитку мови і суспільства. Відбувається проникнення термінологічної лексики у стильові різновиди сучасної української літературної мови.

Термінологія кожної окремої галузі засвідчує її досягнення на певному стані історії народу – носія мови – і відображає перспективи подальшого прогресу. Однією з суттєвих особливостей термінології є те, що вона найбільше піддається свідомому творенню, будучи найбільш керованим шаром лексики. У процесі подальшого розвитку термінологічного фонду літературних мов справа його вдосконалення набуває дедалі більшого значення. Система понять кожної науки, звичайно, значно ширша, ніж її термінологічне вираження. Така невідповідність приводить до невпинного зростання обсягу наукової термінології: нові поняття потребують термінологічного закріплення. Разом з тим розвиток окремих галузей науки вимагає постійної конкретизації їх об'єктів і перегляду системи понять, а, отже, і їх термінологічного вираження. Все це зумовлює необхідність постійного поповнення і вдосконалення галузевих термінологій, що неможливе без свідомого втручання мовознавців і фахівців у процесі термінотворення. Розв'язання актуальних завдань щодо впорядкування, удосконалення, унормування і подальшого поповнення термінології відповідно до рівня науково-технічного прогресу вимагає глибокого вивчення джерел, шляхів і способів термінотворення, притаманних національним літературним мовам.

Серед багатьох проблем сучасної української лінгвістики дуже гостро стоїть проблема

науково-технічної термінології. Ще кілька років тому цієї проблеми, як такої, не існувало. Російська мова брала на себе провідну роль не тільки у міжнародному спілкуванні, а й у науці і техніці. Українська ж мова відігравала у цих галузях другорядну роль. Але тепер, на етапі становлення молодого української держави, виникає дуже важлива проблема науково-технічної термінології.

Дослідники відзначають, що в цей час спостерігається активізація інформаційно-комунікативних процесів, наслідком чого є бурхливий кількісний зріст термінів у різноманітних галузях знань, активне розповсюдження їх у загальнонародну мову. Ці процеси отримали назву «термінологічного вибуху» (Б.П.Головін, Р.Ю.Кобзин). Тому, за таких умов без всебічного аналізу української науково-технічної термінології не можна вважати повним вивчення словникового складу сучасної української мови, шляхів її формування, неможлива також і розробка багатьох лінгвістичних проблем. Всебічне вивчення науково-технічної термінології сприяє, на наш погляд, уточненню, поглибленню та поширенню наявних уявлень про природу термінів, їх специфічних властивостей, термінологічної системності, закономірностей та внутрішніх тенденцій розвитку термінології в наш час, шляхів і продуктивних способів сучасного термінотворення.

Незважаючи на те, що в теоретичному аспекті термін досліджено порівняно повно як у вітчизняному, так і в зарубіжному мовознавстві, ряд принципових питань ще не отримали свого остаточного і погодженого вирішення. Досі, наприклад, не існує навіть єдиної загально визнаної дефініції терміна. Все залежить від того, які ознаки бере дослідник до уваги під час вивчення цього розряду лексики. Проте загально визнаним вважається, що термін повинен бути однозначним і відповідати певному поняттю тієї чи іншої галузі науки, техніки, культури. У зв'язку з цим створення терміносистем (термін, як відомо, на відміну від слів загальноживаної лексики, створюється носіями мови у більшості випадків свідомо) передбачає попередній відбір і класифікацію понять.

Порушення відповідності між поняттям і його номінацією може стати причиною появи неправильних термінів.

У зв'язку з питанням про відповідність поняття і його номінації постає друга проблема – мотивованість терміна. Якщо говорити про ідеальну термінологію, таку, в якій поняття точно визначені і об'єднані в чіткій системі, то питання про мотивованість терміна вирішується позитивно.

За певними ознаками здійснюється об'єднання термінів в окремі групи (за О.О.Реформатським, термінологічні поля). Належність до певної групи або термінологічного поля і повинна забезпечити терміну моносемічність і, відповідно, незалежність від контексту. Проте на практиці ми інколи зустрічаємося з протилежним явищем. Саме контекст виступає у ряді випадків тим критерієм, який дозволяє (або не дозволяє) розглядати певне слово як термін. Це положення можна проілюструвати таким часто вживаним в процесі комунікації словом, як *коесо*. Належність його до термінології завжди визначається контекстом. Якою поняття, яке виражене цим словом, конкретизується спеціальним визначенням (*коесо ведене, коесо ведуче, коесо діляльне, коесо зубчасте, коесо напрямне, коесо опорне, коесо приводне, коесо фрикційне, коесо шевронне*), то така лексична одиниця виступає терміном. В інших випадках, зокрема, за умов образного вживання цього слова, його термінологічність може втрачатися, наприклад, *коесо історії*.

Не знайшло остаточного розв'язання в науці і питання синонімії в термінології. Основним доказом негативного впливу синонімії на процес функціонування термінологічної лексики виступає той факт, що один починає набувати більш широкого (або

вужького) значення, ніж інший. Часто в ролі синоніма до наявного виступає запозичений термін або навпаки. Вимогливо оцінюючи термін і його вибір у цьому випадку необхідно враховувати ряд моментів: широту вживання, відповідність словотворчим нормам мови, ступінь відповідності номінації поняттю певної галузі науки, техніки. Цілком закономірно, що йдеться не про штучну заміну інтернаціоналізмів, широко представлених у різних галузях науки. Інколи причиною виникнення синонімів виступає цільова спрямованість тексту. Прагнення зробити виклад матеріалу доступним широкому колу читачів, людям, які не мають спеціальної підготовки у певній галузі знань, викликає до життя функціонування таких рівноправних термінів, як термін-інтернаціоналізм і термін, створений на національній мовній основі (*біном – двочлен* і под.). Головне при цьому полягає в тому, щоб подібні термінологічні пари не відрізнялися семантичними відтінками, навіть зовсім незначними. Лише в цьому випадку можна говорити про однозначність двох синонімічних термінів, яка підтверджується їх абсолютно адекватною дефініцією. У технічній термінології переважають абсолютні синоніми: *маркер – значник – вказівник; сошник – сівник* і под.

Похідні терміни від загальнонародних слів (ЗС), активно вступають у синонімічні відношення. Шляхи утворення таких термінів різні, наприклад: паралельне використання наукових термінів та утворень на базі загальнонародних слів: *коуш, панцир; чрен, сковорідка*; одночасне існування двох або більше науково-технічних термінів, похідних від ЗС: *восьминіг, павук; чушка, свинка*. Названі терміни кваліфікуємо як лексичні. Синонімія термінів є природним процесом розвитку лексики української мови. Але якщо у літературній мові вона свідчить про її гнучкість, багатство, то у технічній термінології синонімія часом шкідлива. Упорядкування будь-якої терміносистеми – порівняно тривалий процес, існування синонімів на певному стані розвитку цієї системи є цілком закономірним явищем. Усяка галузь науки або техніки, безперервно розвиваючи та удосконалюючи свою термінологію, неминує готує ґрунт та умови для виникнення синонімів. З часом частина синонімів-термінів відмирає, інші закріплюються як основні. Процес триває постійно, хоча синонімія в термінологічній лексиці, як зазначає В.П.Даниленко, «має свої характерні риси і свої причини виникнення, вона саме у цьому прояві органічно притаманна термінології» [1, с.25]. Відомо, що терміни-синоніми широко наявні в усіх термінологічних словниках, наукових працях і в усній практиці.

Вивчення термінологічної лексики неможливо здійснювати у відриві від лексики загальномовної, оскільки між термінологічною лексикою і загальномовною існує постійний зв'язок і взаємовплив. Одним із способів утворення термінів є запозичення слів із загальноновживаної лексики, тобто процес їх термінологізації. У свою чергу загальноновживана лексика збагачується науковими і технічними термінами (пор. *контакт, діапазон* і под.). Тоді термін належить одночасно і до загальномовної, і до термінологічної систем. За висловленням О.О.Реформатського, термінологія – «прислуга двох панів»– системи лексики і системи наукових понять. Термінологія є частиною загальнолітературної лексики і не може бути від неї ізольованою, тому в ній спостерігаються ті ж лексико-семантичні процеси, що і взагалі у лексиці. Терміни, як і звичайні слова, є засобом номінації. У складі речення терміни виступають частиною комунікації. Мають подвійний статус існування: входять у мову та вживаються у мовленні. Таким чином, науково-технічні терміни не мають чіткої гносеологічної та лінгвістичної межі з нетермінами, тому не має сенсу відокремлювати їх у групу, яка різко відрізняється від слів загальнолітературної мови.

Терміни існують не просто у мові, а у складі певної термінології. Якщо в загальний

мові (поза даною термінологією) слово може бути багатозначним, то, потрапляючи в певну термінологію, вона набуває однозначності. Термін не вимагає контексту, як звичайне слово, оскільки він є: 1) член певної термінології, що і виступає замість контексту; 2) може вживатися ізольовано, наприклад, в текстах реєстрів або замовлень у техніці; 3) термін повинен бути однозначним не взагалі у мові, а й в межах даної термінології. Таким чином, термінологія – це сукупність термінів даної галузі виробництва, діяльності, знань, що створює особливий прошарок лексики, найдоступніший свідомому регулюванню та упорядкуванню.

Є ще одна ознака, істотна для термінів. Це їхня міжнародність. У галузі науки, техніки більш за все здійснюються міжнародні зв'язки, і тому питання про взаєморозуміння людей різних націй є дуже важливим.

Потребує свого певного вирішення і питання про співвідношення терміна і номенклатурного знака. Якщо у трактуванні поняття «термін» більшість вчених приходять до спільних висновків, то природа номенклатурного знака у більшості випадків розуміється по-різному. Як систему “абстрактних та умовних символів” розумів номенклатуру Г.О.Винокур [2, с.8].

В останні роки у роботах мовознавців зроблено спробу глибше проникнути в природу номенклатурного знака, вивчити його зв'язок з терміном. На думку більшості дослідників, різке розмежування понять «термін» і «номенклатурний знак» недоцільне [3, с.86]. Мова може йти лише про специфіку номенклатури в окремих галузях науки. Слово “номенклатура” найчастіше трапляється, наприклад, в таких науках, як ботаніка, фармакологія. Тут номенклатурний знак у більшості випадків зберігає зв'язок із конкретним поняттям, полегшує процес комунікації між спеціалістами, грає позитивну роль у створенні різних каталогів, довідників тощо.

У досліджуваній нами технічній термінології під номенклатурою варто розуміти лише ініціально-цифрові еквівалентні терміни, які зручні у користуванні між спеціалістами, широко використовуються у спеціальній літературі, різноманітних каталогах тощо. У такому випадку можна говорити про зв'язок номенклатурного знака з поняттям, що позначається цим знаком, а в деяких випадках і про перехід номенклатурної назви у термін. Так, наприклад, у реченні «Під час посівної кампанії використовуються такі посівні агрегати: СЗН – 10; СКНК – 6; СУЛ – 4, 8; СОН – 2, 8 та інші» – цей перелік ми розглядаємо як номенклатуру, але якщо розшифрувати наведені аббревіатури, то отримаємо терміни: СЗН – 10 (С–сіялка, Н–навісна, З–зернова; 10–кількість рядів); СКНК – 6 (сіялка кукурудзяна навісна комбінована; 6 – кількість рядів); СУЛ – 4,8 (сіялка льонова універсальна; 4,8 – ширина в метрах); СОН – 2,8 (сіялка овочева навісна; 2,8 – ширина в метрах). Все це є свідченням тісного зв'язку між терміном і номенклатурним знаком.

Завдання та матеріали дослідження конкретної термінології вимагають розмежування поняття «термін» і «професіоналізм». На думку більшості учених, відмінною особливістю професіоналізмів є функціонування їх в усній мові представників якоїсь професії. Вживання професіоналізмів часто обмежено не лише соціально, але й територіально. Офіційний термін, навпаки, не може мати вузьколокального характеру. Визначаючи специфіку терміна, більшість лінгвістів виділяє як головну особливість його дефінітивну функцію. Для професіоналізму така функція не властива. Крім того, термін і термінологія, на відміну від професіоналізмів, системні як у плані змісту, так і в плані вираження. Інші риси, такі, наприклад, як наявність – відсутність багатозначності, синонімії, варіантності, експресивного забарвлення і под. не можуть слугувати достатньою основою для розме-

жування терміна і професіоналізму, оскільки вони властиві, хоча і в різній мірі, обом різновидам спеціальної лексики.

Теоретично розглянуто питання наближається до вирішення, проте на практиці не завжди просто відрізнити професіоналізм від терміна в строгому розумінні цього слова, оскільки вони виконують принципово подібну функцію, обслуговуючи сферу професійної діяльності. На нашу думку, у вирішенні даної проблеми особливо важливо врахувати ті обставини, що термінології різних галузей знань і виробництва перебувають на різних етапах свого розвитку. Для початкового етапу характерним є використання саме професіоналізмів, що виконують функції спочатку робочих, а потім звичних термінів. У цьому випадку термінологічна система формується на базі професійної лексики.

Тому вважаємо, що у складі сучасної технічної термінології варто розрізнити власне термінологію – добірну, літературно нормативну частину цієї лексики, професіоналізми – спеціальні позначення, які не стали з певних причин офіційними термінами або розмовно-діалектні варіанти деяких літературних термінів, а також слова, властиві професійному просторіччю.

Основні проблеми української науково-технічної термінології спрямовуються у кількох напрямках: 1) з'ясування суті і причин термінотворення; 2) групування виучуваної термінології за ознаками: а) за походженням, тобто питома українська лексика чи запозичена, б) за ознакою дефініції поняття, яка покладена в основу номінації; 3) вибір оптимального шляху поширення науково-технічного терміна. Вирішувати ці та інші проблеми сучасної української науково-технічної термінології можливо лише за допомогою цілеспрямованої роботи науковців та лінгвістів. Актуальне завдання історичної лексикології – відтворення історії еволюції цілісних мікросхем. Однією з мікросхем мови є макросистема науково-технічної термінології.

Для подальшого унормування технічної термінології, очевидно, варто було б більше зважати на відповідність окремих термінів специфіці української мови, ширше використовувати досвід, набутий у галузі термінотворення 20-х – початку 30-х років, ув'язуючи процес подальшого термінотворення з рівнем розвитку технічної науки і досягненням у термінотворенні найбільш уживаних у сучасному світі літературних мов.

У час, коли українська мова виконує функції державної, особливо гостро постало питання про досконале володіння громадянами національною українською мовою, про підвищення культури усного мовлення. Звідси випливають нові завдання, які поставило життя й перед вищими технічними навчальними закладами України – зокрема постала необхідність не тільки здійснювати фахове навчання, а й прищеплювати студентам навички бездоганно користуватися літературним мовленням, до якого належить розширення активного запасу української науково-технічної лексики, що сприятиме формуванню галузево-термінологічного чуття у студентів.

Таким чином, всебічне вивчення галузевої термінологічної лексики забезпечує наукову основу нормалізації терміносистем, сприяє глибшому проникненню у загальні закони розвитку лексичної системи мови.

1. В.П.Даниленко. *Лексико-семантические и грамматические особенности и слов-терминов // Исследования по русской терминологии.* – М., 1971. – 186с. 2. Г.О.Винокур. *О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды МИФЛИ.* – 1983. – Т.5. – С.8–24.
3. Н.С.Родзевич. *Поняття термін, термінологія і номенклатура в працях радянських і зарубіжних вчених // Лексикографічний бюлетень.* – К., 1963. – В.ІХ. – С.18–29.